

18 травня

**День пам'яті жертв
кримськотатарського
народу**

18 травня 1944 року розпочалася операція з депортації кримських татар. У цей день вшановують пам'ять жертв цього злочину (під час головної хвилі депортації 18-20 травня було виселено 180 014 осіб), а також відзначають його як День боротьби за права кримськотатарського народу.

Історична довідка

Операція радянських військ з вигнання нацистських окупантів з території Кримського півострова почалася 8 квітня 1944 року і завершилася в ніч на 13 травня. Ще до завершення боїв, 22 квітня в доповідній записці на ім'я Лаврентія Берії кримські татари були звинувачені в масовому дезертирстві з лав Червоної армії. 10 травня Берія в листі Сталіну повторив попередній закид, додавши до нього *«зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу»* та *«небажаність подальшого проживання кримських татар на прикордонній околиці Радянського Союзу»*. Також в листі була сформульована пропозиція виселити все кримськотатарське населення до Узбекистану.

11 травня 1944 року було прийнято цілком таємну Постанову Державного комітету оборони № 5859сс «Про кримських татар». В ній наводилися попередні претензії до кримськотатарського населення – начебто масове зрадництво та масовий колабораціонізм, – які стали обґрунтуванням для депортації. Насправді жодних доказів «масового дезертирства» кримських татар не існує, бо абсолютна більшість колабораціоністів загинула в боях чи була засуджена в індивідуальному порядку.

Операція з депортації кримськотатарського населення розпочалася о 3 годині ранку 18 травня 1944 року і завершилася 20 травня. Для втілення примусового виселення кримських татар було залучено **32 тис. співробітників НКВД**. Депортованим давалося на збори від кількох хвилин до півгодини. Формально дозволялося брати з собою особисті речі, посуд, побутовий інвентар та провізію в розрахунок до 500 кг на родину. В реальності ж депортованим вдавалося прихопити з собою в середньому 20-30 кг речей та продуктів. Абсолютна більшість майна залишалася і була конфіскована державою або потрапила до рук мародерів. Впродовж 2 днів кримських татар звозили машинами до залізничних станцій Бахчисарая, Джанкою та Сімферополя, звідки ешелонами відправляли на схід.

Під час головної хвилі депортації (18-20 травня) виселили 180 014 осіб, для перевезення яких використали 67 ешелонів. Крім того, 6 тис. мобілізованих військоматами протягом квітня-травня кримськотатарських юнаків окремо відправили на наряди Головного управління формування резервів до Гур'єва (Атирау, Казахстан), Куйбишева та Рибінська, а ще 5 тис. кримських татар заслали на роботи до таборів тресту «Московуголь». Разом за перші два дні з Криму було депортовано 191 044 осіб. Окремо під час депортації було заарештовано 5989 осіб, звинувачених у співпраці з німцями, та іншого «антирадянського елементу». Вони потрапили до ГУЛАГу і в подальшому не враховувалися в загальних зведеннях про вигнанців.

Депортація кримських татар 1944 р.

У ході червневих депортацій болгар, вірмен, греків та «іноземних підданих» додатково було виселено 3141 кримського татарина, яким пощастило врятуватися в травні. Таким чином, загальна чисельність вигнаного з Криму корінного народу склала: 183 тис. осіб на загальне спецпоселення + 6 тис. у табори управління резервів + 6 тис. до ГУЛАГу + 5 тис. спецконтингенту для Московського вугільного тресту. Всього **200 тисяч осіб**. Серед дорослих спецпоселенців було також 2882 росіян, українців, циган, караїмів та представників інших національностей, яких було виселено через змішані шлюби.

Депортовані з Криму жителі сіл, 1948 р.

Останній ешелон з депортованими прибув до Узбекистану 8 червня, певна частина кримських татар в дорозі загинула. Кількість таких за офіційними джерелами – 191 людина – викликає сумніви. Втім, навіть радянська статистика дозволяє простежити зменшення кількості вигнаного населення.

Відразу після перемоги над нацизмом розпочалася тотальна демобілізація кримських татар з лав Радянської армії. Протягом 1945–1946 рр. в трудові табори Сибіру та Уралу було направлено 8995 військовослужбовців, яким лише 1953 року дозволили возз'єднатися із родинами на засланні. Така сама доля спіткала і відзначених воїнів – навіть двічі Герою Радянського Союзу Амет-Хану Султану не дозволили повернутися до Криму. В усіх спецпоселенців-військових вилучалися військові квитки, їм заборонялося носити зброю. При цьому старші офіцери залишалися на службі, тоді як старші офіцери-політпрацівники та співробітники карних органів відправлялися на спецпоселення.

Постановою радянського уряду від 8 січня 1945 р. «Про правовий статус спецпоселенців» відзначалося, що спецпоселенці користуються усіма правами громадян СРСР, але при цьому вони не мали права самовільно залишати райони спецпоселення, визначені для них, голови родин повинні були щомісяця реєструватися у міліції, а всі зміни у сім'ях повинні були доповідатися міліції у триденний термін.

Депортація мала катастрофічні наслідки для кримських татар в місцях заслання. Протягом року до завершення війни від голоду, хвороб та виснаження **загинуло понад 30 тис. кримських татар**. Не меншої шкоди зазнало господарство Криму, позбавлене досвідчених працівників.

Звичайним явищем були втечі з місць заслання. Особливого масштабу це явище набуло 1948 р., коли втекло 8692 кримських спецпоселенця, з яких було затримано 6295 і притягнуто до відповідальності 2645 осіб. Уряд уже 21 лютого 1948 р. спеціальною постановою «Про заслання, висилку і спецпоселення» зобов'язало МВС встановити режим повного припинення втеч. 28 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» встановлювала довічний термін виселення і призначала 20-річне покарання примусовими роботами за втечу та 5 років – за переховування.

Радянський уряд 5 липня 1954 р. зняв з обліку спецпоселенців, які не досягли 16 років, а також молодь, прийняту на навчання до навчальних закладів. 13 липня 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР скасувала свій указ від 26 листопада 1948 р. про кримінальну відповідальність за втечу з місць заслання.

Відселені з Криму кримські татари були звільнені із спецпоселень на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. без права повернення в місця, звідки вони були вислані, та без повернення конфіскованого майна. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 р. про розселення татар, німців, греків, болгар та вірмен, що раніше мешкали на території Кримської області і поверталися з місць поселення, визнавала неприпустимим їх повернення у Крим, а також вважала «недоцільним» розселення їх у Херсонській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській областях.

Незважаючи на половинчастість ухвалених рішень, вони все-таки полегшили громадянське становище депортованих, позбавивши їх принизливих формальностей обліку. Це давало можливість і для переселення в інші місцевості СРСР, якою поодинокі депортовані змогли скористатися.

Політичні акції кримських татар (петиційна кампанія, створення політичних організацій, акції протесту, тощо) призвели до ще одного політичного успіху. 5 вересня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», який скасовував звинувачення у зраді кримських татар, але водночас проголошував нібито повне укорінення кримських татар в Узбекистані. У січні ж 1974 р. Президія Верховної Ради СРСР скасувала заборону грекам, вірменам, болгарам та кримським татарам повертатися в Крим на колишні місця їхнього проживання.

У період після Указу 1967 р. державні органи СРСР та УРСР вдалися до іншої тактики протидії поверненню депортованих народів у Крим. Основним знаряддям її став контроль за поверненням у Крим колишніх депортованих осіб за допомогою інституту прописки (реєстрації). Особам, які намагалися повернутися на законних підставах, органи внутрішніх справ утруднювали або й унеможливлювали придбання житла. Також вони ускладнювали процес прописки або відмовляли в ній. За перебування в Криму без прописки їх у судовому порядку, а то й силоміць видворяли з півострова. Будь-які прояви протесту, спровоковані цими діями, неухильно гасилися судовими органами.

Водночас, починаючи з 1968 р., влада пішла на організацію репатріації через так звані оргнабори. 1969 р. цим шляхом до Криму повернулося 104 сім'ї, 1970 – 45 сімей, 1971 – 65 сімей. При цьому, через доскіпливі перевірки кандидатів на переселення, не виконувався навіть мізерний план.

Кримські татари переселялися і самостійно. Наприкінці кінці 60 – поч. 70-х рр. до Криму прибуло 195 сімей (3496 осіб). Крім того, депортовані селилися й у інших областях Української РСР, зокрема Херсонській області – 1541 чол., Запорізькій – 1063, Донецькій – 633, Одеській – 61. На 1 травня 1973 р. в республіці проживало 6874 представника кримських татар.

14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, підданих примусовому переселенню, і забезпечення їх прав», а 7 березня 1991 року – Постанову «Про скасування законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 року «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав». Відтак, відновлення за рахунок держави майнового та іншого стану репатріантів, до того, яким він був до моменту депортації, набуло необхідної легітимності.

Україна ніколи не відмовлялася від визнання актів органів колишнього СРСР щодо відновлення прав депортованих, а з часу проголошення незалежності взяла на себе повну відповідальність за долю всіх своїх громадян, включно з тими, що повертаються на її територію з місць депортації. 20 березня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Постанову № 1140-18

«Про... гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», якою визнала кримських татар корінним народом України та гарантувала їхнє право на самовизначення в складі України.

За матеріалами Українського інституту національної пам'яті

Наслідки для Криму

Після депортації татар така ж доля спіткала вірмен, болгар і греків, які жили на Кримському півострові. Крим перестав бути автономною республікою.

Південні райони півострова, де жили кримські татари, спорожніли. Згідно з офіційним даними, в Алуштинському районі залишилося 2,6 тис. жителів, у Балаклавському – 2,2 тис. Пізніше спорожнілий Крим стали заселяти людьми з України та Росії.

Крім того, півострів зазнав «топонімічних репресій»: міста, села, гори і річки позбулися своїх кримськотатарських, грецьких або німецьких назв і отримали нові, російські. Не зазнали репресій такі міста, як Бахчисарай, Джанкой, Саки, Судак і село Ішунь.

Було знищено всі татарські пам'ятники, книги і рукописи, навіть томи Леніна і Маркса переведені кримськотатарською. Мечеті переобладнали на магазини і кінотеатри.

Про міфи довкола депортації кримських татар та її справжні причини розповідає кримський історик Сергій Громенко у статті «Вітчим народів. Навіщо Сталін виселив давні етноси Криму», опублікованій у «Дзеркалі тижня»:

«А тепер — про справжню причину масових депортацій кавказьких і кримських народів: це була зачистка тилу майбутнього театру воєнних дій. Якщо вигнання кримських німців 1941 року та італійців 1942-го легко пояснити тим, що з державами цих націй СРСР вів війну, то з іншими жертвами все складніше.

Зверніть увагу на походження та/або конфесію депортованих народів. З Карачаєво-Черкесії в жовтні 1943 р. депортували 70 тис. карачаївців (тюрків), а черкесів (адигів) залишили. З Кабардино-Балкарії у березні 1944 р. виселили 38 тис. балкарців (тюрків), а кабардинців (адигів) не зачіпали, хоча іслам переважав серед вірних усіх чотирьох народів. У проміжку між ними депортували 95 тис. калмиків, майже півмільйона чеченців та інгушів і 90 тис. турків-месхетинців,

причому три останні народи — також мусульманські. Постраждали заодно й курди, ногайці та представники ще кількох етносів, зокрема азербайджанці, яких масово виганяли з Вірменської РСР.

У Криму під удар потрапили кримські татари – тюрки-мусульмани, але також і греки (їх виселяли з 1942 р. з усіх прикордонних районів), болгар (Болгарія була союзницею Німеччини, але не брала участі в радянсько-німецькій війні) й вірмени – разом 230 тис. людей. Щодо останніх трьох радянська пропаганда навіть не переймалася – постанова про їх депортацію просто «додавалася» до постанови про кримських татар.

У результаті операцій з виселення в 1943–1944 рр. обидва плацдарми майбутньої радянсько-турецької війни – Крим і Кавказ – були «звільнені» від «небажаного, сумнівного й антирадянського елементу». Але заздалегідь підготовлений конфлікт так і не відбувся».

Пам'ятники жертвам депортації

Монумент у Судаку

Монумент жертвам депортації в Ялті

Пам'ятний знак в Севастополі

Пам'ятний знак жертвам депортації в Міжводному

Пам'ятник «Тупик репресій»